

De samenhang tussen leeftijd en postmaterialistische waardenpatronen

Een inhoudelijke uiteenlegging in socialisatie- en levensloopeffecten

Nan Dirk de Graaf en Paul M. de Graaf

1. Inleiding

In de jaren zeventig en tachtig ontstond onder de impulsen van de Amerikaanse politicoloog Inglehart (1971, 1977) het inmiddels wijd verbreide onderzoeksprogramma naar het opkomen van postmaterialistische waardenpatronen. Men constateerde dat een deel van de jongeren in de westerse samenleving een ander waardenpatroon kende dan het traditionele. De nadruk zou zijn verschoven van aandacht voor materieel welzijn en lichamelijk welbevinden naar geestelijke ontplooiing en de kwaliteit van het leven. Deze gedachten werden het meest prominent naar voren gebracht in Ingleharts monografie 'The Silent Revolution' uit 1977. Met als uitgangspunt de studie van Maslow (1954) over een voor iedereen gelijke behoeftenhiërarchie, veronderstelde hij, dat onder invloed van de grote welvaartsstijging die onze samenleving in de naoorlogse tijd heeft gekenmerkt een steeds groter aandeel van de bevolking zich heeft verplaatst naar een hogere trap van behoeftenbevrediging. Fysiologische behoeften, zoals bescherming en veiligheid, benoemt Inglehart als materialistisch, behoefte aan affectie, waardering en zelfontplooiing als postmaterialistisch. Hij neemt Maslows hypothese van het bestaan van een hiërarchie in behoeftes over, en veronderstelt dat iemand pas in staat is zich aan postmaterialistische behoeften te wijden als de materialistische reeds zijn bevredigd.

Voldoende voedsel, bescherming en veiligheid zijn in de tweede helft van onze eeuw voor velen tot vanzelfsprekendheid geworden. Oorlogen en ernstige economische crises vormen alleen voor ouderen ervaringsfeiten en voor jongere leeftijdsgroepen spelen gebrek aan voedsel en een beperkte veiligheid geen rol van betekenis meer. De vanzelfsprekende vervulling van de basisbehoeften voor jongeren zou volgens Inglehart, nog steeds naar Maslow, een verschuiving in waardenpatronen teweeg hebben gebracht. Als men niet langer hoeft op te komen voor fysieke behoeften, verlegt men de doelen en gaat men de aandacht meer richten op 'hogere' doelen, de ontwikkeling van de persoonlijkheid en het streven naar een verbetering van de kwaliteit van het leven.

Bij zijn verklaring voor deze 'stille revolutie', die een revolutie heet omdat de

veranderingen zo drastisch zijn en stil wordt genoemd omdat het proces stilletjes aan via de vervanging van generaties verloopt, gebruikt Inglehart twee hypothesen, waarvan de eerste, de *schaarstehypothese*, rechtstreeks berust op de behoeftenhiërarchie van Maslow. Wanneer aan basisbehoeften als bescherming en voedsel ruimschoots is voldaan, gaat men over naar het volgende niveau van tot dan toe nog slechts beperkt bevredigde behoeftes. Nog meer bescherming of voedsel wordt bij een gegeven niveau minder nuttig dan het vervullen van andere, 'hogere' behoeften.

De tweede hypothese is de *socialisatiehypothese*. Inglehart veronderstelt dat de materiële omstandigheden die men gedurende de jeugd, de socialisatieperiode, heeft ervaren doorslaggevend zijn, en dat de actuele materiële omstandigheden veel minder van belang zijn. De veronderstelling luidt dat personen die in de periode dat ze worden gevormd niet aan materiële zorgen blootstaan, postmaterialistische waarden ontwikkelen en deze waarden gedurende hun gehele verdere leven meedragen. Ervaringen in het volwassen leven zouden van ondergeschikte betekenis zijn.

Te zamen zorgen de schaarste- en de socialisatiehypothesen ervoor, dat er sprake is van een stille revolutie. De waarden van afzonderlijke individuen zelf veranderen niet, maar door het langzame proces van de bevolkingsvervanging – ouderen met materialistische waarden sterven en jeugdigen met postmaterialistische waarden verschijnen – verandert het gemiddelde waardenpatroon gestaag.

Een groot deel van Ingleharts aanvankelijke empirische inspanningen was noodzakelijkerwijs gericht op het aantonen van de juistheid van zijn vooronderstelling dat er tegenwoordig meer personen met een postmaterialistisch waardenpatroon zijn dan vroeger. Daartoe had hij in de eerste plaats een methode nodig om waardenpatronen te kwantificeren. Inglehart ontwikkelde een meetinstrument (1971), dat sindsdien een wijde verspreiding heeft gevonden. Het meetinstrument is gebaseerd op een serie van uitspraken, die betrekking hebben op de evaluatie van concurrerende politieke doelen op lange termijn. In de originele, beperkte vorm, waren er slechts vier items¹: (1) Handhaving van de orde; (2) De mensen meer zeggenschap geven in belangrijke politieke beslissingen; (3) Bestrijding van prijsstijgingen; (4) Bescherming van de vrijheid van meningsuiting. In surveys werd respondenten gevraagd deze vier politieke doelen te ordenen naar belangrijkheid; er werd gekozen voor deze opzet om te vermijden dat respondenten alle doelen als belangrijk zouden kunnen waarderen. Wanneer respondenten handhaven van de orde en inflatiebestrijding² als belangrijkste doelen kozen, dan werden ze benoemd tot materialisten; waardeerden ze politieke zeggenschap en meningsvrijheid als belangrijkste doelen, dan zouden ze postmaterialistische waarden aanhangen. De rest werd als 'gemengd' geclassificeerd. Voor een reeks van landen werd het meetinstrument in verkie-

zingsonderzoeken en andere surveys opgenomen. Uit het internationaal vergelijkend onderzoek bleek inderdaad dat jongeren sterker postmaterialistisch zijn georiënteerd dan ouderen. Dit was geheel conform Ingleharts verwachtingen.

Bij de interpretatie van deze bevinding rees echter al snel de vraag of de aanzienlijke samenhang tussen leeftijd en waardenpatroon inderdaad, zoals Inglehart aanneemt, mag worden uitgelegd als een *socialisatie-effect*. Socialisatie-effecten – en in het algemeen cohorteffecten – zijn aanwezig als leeftijdsverschillen kunnen worden toegeschreven aan invloeden inherent aan het behoren tot verschillende geboortecohorten. Een voor de hand liggende alternatieve verklaring voor leeftijdsverschillen is dat er *levensloopeffecten* aanwezig zijn: leeftijdsverschillen zijn het directe gevolg van invloeden van het ouder worden en daarmee gepaard gaande processen.³

De achterliggende, en inhoudelijk interessante, vraag is de volgende. Is iemands waardenpatroon in diens jeugd vastgelegd en verandert het niet meer in de volwassen jaren (socialisatie-effect) of veranderen waarden gedurende iemands leven (levensloopeffect)? Inglehart veronderstelt het bestaan van een socialisatie-effect, maar de concurrerende hypothese dat personen gedurende hun leven steeds materialistischer worden, kan op grond van de door Inglehart gepresenteerde tabellen, waaruit blijkt dat ouderen in grotere mate materialistisch zijn dan jongeren, zeker niet worden verworpen. Inglehart onderkent deze mogelijkheid (1977: 105-106): het is aannemelijk dat men een meer materialistische levenshouding aanneemt, als men, door bij voorbeeld trouwen en het krijgen van kinderen, meer verantwoordelijkheid te dragen krijgt; hij veronderstelt echter dat de invloeden ervan gering zijn.

Trendonderzoek, waarin op een aantal opeenvolgende tijdstippen surveys worden gehouden (maar bij steeds nieuwe steekproeven), vormt een verbetering ten opzichte van het eenmalige survey-onderzoek. Voor een aantal landen werd aangetoond dat het percentage postmaterialisten gedurende de jaren zeventig in geringe mate was gestegen ten koste van het percentage materialisten (Abramson en Inglehart 1986). De veranderingen bleken echter niet bijzonder substantieel en in sommige landen (België, Italië) bleek de trend zelfs omgekeerd. Hoewel een oorzaak voor de geringe veranderingen zonder twijfel kan worden gevonden in de nogal beperkte tijdsverschillen tussen de verschillende onderzoeken, mag toch ook de hypothese dat de levensloopeffecten aanzienlijk zijn, niet uit het oog worden verloren. Longitudinaal onderzoek ('panel-design') is beter geschikt om de vraag of er socialisatie- of levensloopeffecten aan de orde zijn te beantwoorden. In longitudinaal onderzoek wordt één en dezelfde steekproef op een aantal tijdstippen opnieuw ondervraagd, liefst met een behoorlijk aantal jaren verschil. Zulke gegevens zouden in principe het antwoord op de gestelde vraag kunnen geven. Methodologische problemen hebben er echter voor gezorgd dat die antwoorden nog weinig eensluidend zijn.⁴ Dalton

(1981), Inglehart (1985) en De Graaf (1988) menen te hebben aangetoond dat waardenpatronen stabiel zijn, anderen dat ze aan grote fluctuaties onderhevig zijn (Jagodzinski 1984; Van Deth 1984; Böltken en Jagodzinski 1985).

Inhoudelijk meer interessante vragen hebben betrekking op specifieke determinanten van postmaterialisme. In de meest informatieve gegevensbestanden die hem ter beschikking stonden, vond Inglehart (1977: 93) dat hoger opgeleiden, jongeren en personen met een progressieve voorkeur het sterkst postmaterialistische waarden hebben. Daarnaast kon Inglehart aantonen dat personen van wie de vaders een beroep met een hoog prestige uitoefenden relatief hoog scoorden op de postmaterialismeschaal; dit effect verdween echter na constant houden op het bereikte opleidingsniveau. In Ingleharts analyses werden naast het beroepsprestige van de vader en het bereikte opleidingsniveau geen kenmerken voor de socialisatieperiode opgenomen.

De onderzoeksmethodes van Lafferty (1976) en Dalton (1981) lijken het meest op de door ons voor te stellen onderzoeksstrategie. Expliciet worden de variabelen waarover wordt gespeculeerd in de modellen opgenomen. Dit is ons inziens de meest vruchtbare aanpak. Lafferty vond dat de welvaart in het gezin van herkomst nauwelijks invloed had op waardenpatronen, terwijl Dalton geringe effecten aantrof van levensloopeffecten (zoals effecten van trouwen en inkomensstijging).

Beide auteurs hanteerden een bewijsuitvoering via de interpretatie van residuele effecten, die verleidelijk is, maar ons niet geheel juist voorkomt; zelf zullen we hieraan ook niet geheel ontkomen. Lafferty (1976) meende dat de afwezigheid van socialisatie-effecten in zijn gegevens aantoonde dat er vooral levensloopeffecten aan het werk zijn, en Dalton (1981) nam aan dat het feit dat hij geen levensloopeffecten aantrof het bestaan van socialisatie-effecten bewees. Lafferty nam echter geen levensloopeffecten in zijn analyse op, terwijl Dalton naast beroepsstatus ook socialisatie-effecten buiten beschouwing liet.

Het niet vinden van bepaalde effecten vormt echter geen bewijs voor het bestaan van andere effecten. Opname van expliciete, theoretisch veronderstelde, levensloop- en socialisatie-effecten *tegelijkertijd* is zinvoller: als men het bestaan en het onderlinge gewicht van socialisatie- en levensloopeffecten wil aantonen, is het niet vruchtbaar het bestaan van het andere effect te ontkennen. Een studie die meer overeenkomt met de door ons voorgestelde benadering is die van Dalton in een eerdere studie (1977). In deze studie heeft Dalton geprobeerd om socialisatie-effecten zowel als levensloopeffecten te operationaliseren binnen één cross-nationaal gegevensbestand. De analyse-eenheden in deze studie zijn echter helaas leeftijdsgroepen, in plaats van individuen. Een nadeel van een dergelijke geaggregeerde analyse is dat de variatie in variabelen als opleiding, inkomen en waardenpatronen dusdanig worden geëlimineerd dat de uitkomsten van de toegepaste regressieanalyse een vertekend beeld opleveren. Analyse op indi-

vidueel niveau is geschikter; een dergelijke analyse van Daltons gegevens is overigens zonder meer mogelijk.⁵

In deze bijdrage willen we ons aansluiten bij deze meer inhoudelijke onderzoeksvragen. We zullen proberen de inhoudelijke interpretaties die aan het socialisatie- en het levensloopeffect zijn gegeven uit te werken in hypothesen en deze empirisch toetsen. We nemen de volgende probleemstelling als uitgangspunt:

In hoeverre kan de samenhang tussen leeftijd en postmaterialistische waardenpatronen worden toegeschreven aan kenmerken die staan voor socialisatie-effecten en in hoeverre aan kenmerken die staan voor levensloopeffecten?

Om deze probleemstelling te beantwoorden zullen we een overzicht geven van de *meetbare* variabelen die het ontstaan van postmaterialistische waardenpatronen zouden determineren en teven een interpretatie zouden kunnen bieden voor de samenhang tussen leeftijd en waardenpatronen: zulke variabelen verklaren de samenhang. Deze kenmerken worden onderverdeeld al naar gelang ze als socialisatie- of als levensloopeffect gelden.

Er zijn twee voordelen van een dergelijke benadering. Ten eerste wordt het probleem van de in cross-sectioneel onderzoek analytisch onscheidbare socialisatie- en levensloopeffecten opgelost, waardoor we niet langer afhankelijk zijn van longitudinaal onderzoek. Ten tweede worden de uitspraken over mogelijke socialisatie- en levensloopeffecten gepreciseerd, in de zin dat de theoretisch relevante determinanten van postmaterialisme expliciet worden gemaakt. De losstaande uitspraak dat er sprake is van socialisatie- of juist van levensloopeffecten is technisch wel, maar inhoudelijk niet interessant, zo lang we niet weten door welke kenmerken en processen de vastgestelde effecten worden bewerkstelligd.

2. De determinanten van postmaterialisme: beschermde jeugd, opvoedingswaarden, opleiding, materiële verworvenheden en verantwoordelijkheid

Centraal in Ingleharts theorie staat de socialisatiehypothese: jeugdervaringen hebben een beslissende invloed op de ontwikkeling van waardenpatronen. Vooral uit deze socialisatiehypothese, en uit de tegenhanger ervan, de levensloophypothese, kunnen toetsbare uitspraken worden afgeleid. We zullen de bij toetsing relevante determinanten van postmaterialisme in *drie* groepen uiteenleggen, te weten *individuele socialisatie-effecten*, *structurele socialisatie-effecten* en *levensloopeffecten*.

Individuele socialisatie-effecten – De samenhang tussen de welvaart die iemand in de jeugdjaren ervaart en het ontwikkelde waardenpatroon staat centraal in Ingleharts theorie. Het is echter de vraag hoe die ervaren welvaart zou

moeten worden gemeten, op individueel niveau of op het niveau van de gehele samenleving. We zullen proberen deze twee socialisatie-effecten, waarvan we het eerste een individueel en het tweede een structureel socialisatie-effect zullen noemen, analytisch van elkaar te scheiden. In het eerste geval moet de welvaart van het ouderlijk gezin worden gemeten, in het tweede geval die van de samenleving waarin men opgroeit. Eerst laten we verschillende factoren die staan voor individuele socialisatie-effecten aan de orde komen.

Het onderscheid tussen individuele en structurele socialisatie-effecten is niet ernstig als de financiële omstandigheden in het gezin van herkomst in harmonie zijn met de situatie van de samenleving als geheel: dan zijn ze analytisch aan elkaar gelijk. We weten echter dat er ook binnen generaties aanzienlijke variaties in welvaart zijn. Zowel voor personen die zijn opgegroeid in een welvarende samenleving maar in een minder welvend gezin als voor personen die zijn opgegroeid in een niet zo welvarende samenleving maar in een financieel sterk gezin, is de afweging niet erg inzichtelijk. Waarschijnlijk moeten we de financiële situatie in het ouderlijk gezin vanwege haar vanzelfsprekendheid voor het opgroeiende kind als doorslaggevend beschouwen (*hypothese 1*). Zo verklaart Inglehart het feit dat er ook onder de oudere leeftijdsgroepen in onze samenleving postmaterialisten te vinden zijn door te wijzen op het verschijnsel dat er ook toen beschermde milieus bestonden.

Een tweede hypothese heeft direct betrekking op ons explanandum: de samenhang tussen leeftijd en waardenpatronen. Door de toegenomen welvaart zouden we verwachten dat ouderen vooral in minder welvarende gezinnen zijn opgegroeid en jongeren vooral in financieel sterkere gezinnen. Volgens de socialisatiehypothese zouden jongeren hierdoor meer postmaterialistisch moeten zijn ingesteld. Dit komt vanzelfsprekend neer op de voorspelling dat de samenhang tussen leeftijd en waardenpatronen zou moeten afnemen, wanneer constant wordt gehouden op de welvaart in het gezin van herkomst (*hypothese 2*).

Gezinnen verschillen op meer punten van elkaar dan alleen op grond van de financiële omstandigheden. Er bestaan dan ook nog meer argumenten om het milieu van herkomst te verbinden met het ontstaan van waardenpatronen. Ook het intellectueel niveau en de levensstijl van de ouders worden geacht invloed uit te oefenen. In het algemeen verwacht Inglehart (1977: 76) dat personen die vaardigheden hebben ontwikkeld met abstract redeneren nieuwe waardenpatronen ontwikkelen. Deze personen zouden er beter op zijn voorbereid om te gaan met nieuwe ideeën; voor hen is het nieuwe minder bedreigend, wat zou leiden tot een relatief open en kosmopolitische instelling. Zo'n instelling associeert Inglehart met postmaterialistische waardenpatronen. Ook het aanleren van intellectuele vaardigheden en abstract redeneren is een socialisatiekwestie. Naast de invloed van de genoten opleiding, die nog aan de orde zal komen, kunnen vaardigheden en verworvenheden van de ouders hun kinderen ook direct

intellectueel stimuleren. We denken hierbij speciaal aan het opleidingsniveau van de ouders, maar ook aan hun leefstijl voor zover die zich uit in interesses en vrijetijdsbesteding. Hoe meer ouders belangstelling hebben voor culturele zaken, voor theater- en concertbezoek, voor boeken, voor musea en dergelijke, des te groter zal de intellectuele stimulering op hun kinderen zijn. Een laatste vorm van de niet-materiële invloed die ouders op de ontwikkeling van waardenpatronen kunnen hebben, ligt in hun politieke voorkeur. Van de ouderlijke politieke voorkeur verwachten we dat kinderen van relatief linkse ouders eerder postmaterialistisch zijn ingesteld dan kinderen van meer rechtse ouders. Samenattend, de socialisatie in een milieu waarin wellicht, *ceteris paribus*, wat minder de nadruk gelegd wordt op materialistische waarden, zal de ontwikkeling van postmaterialistische waarden kunnen bevorderen (*hypothese 3*).

En analoog aan hypothese 2, wanneer we veronderstellen dat de ouders van de oudere leeftijdsgroepen lager opgeleid waren dan de ouders van de jongere cohorten, en ook anderszins hun kinderen minder stimuleerden, luidt *hypothese 4*: Als constant wordt gehouden op de intellectuele stimulering in het gezin van herkomst, zal de samenhang tussen leeftijd en postmaterialistische waarden afnemen.

De rol van de genoten opleiding van personen zelf op de ontwikkeling van hun postmaterialistische waarden kent verschillende facetten. Enerzijds lijkt Inglehart deze te gebruiken als een indicator voor de materiële omstandigheden in de jeugd (1977: 75). Hoe hoger de opleiding, des te beschermder en veiliger was iemands jeugd. De oorzaak hiervoor ligt niet alleen in de financiële omstandigheden in het ouderlijk gezin. Ook in een causaal model waarin reeds constant wordt gehouden op de financiële situatie in dat gezin blijft dit argument gelden. Bij gelijke financiële omstandigheden in het ouderlijk gezin, is het plausibel dat personen die langere tijd onderwijs volgen in mindere mate financiële verantwoordelijkheid hebben ervaren dan zij die reeds jong beroepsarbeid zijn gaan verrichten.

Het netto-effect van het bereikte opleidingsniveau op (post)materialistische waarden zal echter vooral staan voor de niet-materiële aspecten van het volgen van opleiding. Het bereikte opleidingsniveau is een indicator voor de al genoemde cognitieve vaardigheden. Hoe hoger het opleidingsniveau des te meer zal iemand in staat zijn nieuwe ideeën te aanvaarden en bereid zijn zijn horizon te verwijden naar minder materialistische waarden. Ook is het aannemelijk dat op scholen een idealistisch waardenpatroon heerst waarin een eenzijdige belangstelling voor een materialistisch waardenpatroon wordt afgewezen en waarin een pleidooi voor zelfontplooiing en de kwaliteit van het leven op de voorgrond treedt. De in de onderwijssociologie opgeld doende gedachte dat het op school geleerde sterk het cultuurpatroon weerspiegelt van de welvarende klassen in de samenleving sluit hier nauw bij aan (Collins 1971; Bourdieu 1973). Dit

resulteert in de hypothese dat het bereikte opleidingsniveau een invloed heeft op iemands waardenpatroon: hoe hoger het opleidingsniveau, des te meer zal er een ontwikkeling van postmaterialistische waardenpatronen hebben plaatsgevonden (*hypothese 5*). En, omdat jongere leeftijdsgroepen hoger opgeleid zijn dan oudere leeftijdsgroepen, weer analoog aan hypothese 2 en 4, luidt *hypothese 6*: Als constant wordt gehouden op het bereikte opleidingsniveau, zal de samenhang tussen leeftijd en postmaterialistische waarden afnemen.

Structurele socialisatie-effecten – Wanneer empirisch materiaal deze zes hypothesen ondersteunt, worden Ingleharts veronderstellingen bevestigd. Bij falsificatie bestaat er echter een, wellicht plausibele, ontsnappingsclausule. Als er, nadat rekening is gehouden met de drie socialisatiekenmerken – de materiële omstandigheden, de intellectuele stimulering in het gezin van herkomst en de gevolgde opleiding – een effect overblijft van leeftijd op het waardenpatroon, kan altijd nog worden gewezen op de invloed van de welvaart van de samenleving als geheel, ofwel structurele socialisatie-effecten. De gedachte is niet onaanneemelijk, dat ook de materieel meer welgestelden hun toekomst als minder zorgeloos interpreteren als er nog groepen bestaan die hun basisbehoeften nog nauwelijks vervuld zien, dan wanneer zulke groepen niet meer bestaan. Weliswaar veronderstellen we dat de individuele materiële omstandigheden in het gezin van herkomst een grotere invloed zullen uitoefenen, een structureel effect is niet uit te sluiten. Zo vermoedt Inglehart bij voorbeeld dat generaties die de Tweede Wereldoorlog hebben meegemaakt eerder materialistische waarden aanhangen dan jongere generaties, ongeacht een eventueel zorgeloze jeugd.

Het opnemen in de modellen van indices van de welvaart in de samenleving kan een oplossing vormen voor dit probleem, maar heeft weinig zin als men, zoals wij, slechts gegevens uit één samenleving bestudeert. De achter ons liggende periode van welvaartsstijging zorgt ervoor dat de associatie tussen de welvaart van de samenleving als geheel, die iemand in zijn jeugd heeft ervaren, en diens leeftijd zeer hoog is, waardoor ook de effecten van die welvaart en van leeftijd niet tegelijkertijd te schatten zijn in een regressiemodel. Weliswaar is er in de jaren zeventig sprake geweest van een ontwikkeling met enige welvaartsvermindering en toename van werkloosheid, maar de duurzaamheid van het effect hiervan kan nog niet worden vastgesteld. De associatie tussen aan de ene kant twee indicatoren voor het nationaal inkomen en aan de andere kant het jaartal toont aan dat de welvaartsontwikkeling sinds 1930 welhaast lineair is: de correlatiecoëfficiënt bedraagt ongeveer $r = 0.90$ (CBS 1984: 158, kolommen 5 en 6). Gegevens over meerdere samenlevingen die niet in hetzelfde tempo welvarender zijn geworden, zouden wel op deze manier kunnen worden geanalyseerd, omdat er dan een minder grote contaminatie van leeftijd en welvaart is.

Om dezelfde reden is ook het argument dat er een scherp contrast in waardenpatronen bestaat tussen hen die de Tweede Wereldoorlog wel en hen die deze

niet hebben meegemaakt, niet ten gelde te maken. Het is natuurlijk mogelijk in de analyses een extra individueel kenmerk op te nemen dat aangeeft of personen al dan niet de Tweede Wereldoorlog hebben meegemaakt. Dit kenmerk zou dan staan voor een structureel socialisatie-effect. Het bleek echter dat zo'n individueel kenmerk te sterk samenhangt met iemands leeftijd – de correlatie-coëfficiënt bedraagt $r = 0.87$ volgens onze data – en dat multicollineariteit ervoor zou zorgen dat de effecten van leeftijd en het hebben meegemaakt van de Tweede Wereldoorlog niet van elkaar kunnen worden onderscheiden. Er zijn simpelweg geen ouderen die de oorlog niet hebben meegemaakt en geen jongeren die de oorlog wel hebben meegemaakt. Ook hier zou internationaal vergelijkend onderzoek nuttig zijn, door bij voorbeeld de internationale variatie in de hevigheid van de oorlogservaringen in de beschouwing te betrekken (zie De Graaf 1988).

Levensloopeffecten – Niet alleen als er een overblijvende associatie bestaat tussen leeftijd en waardenpatroon wanneer constant wordt gehouden op individuele socialisatie-effecten, is het nodig om indicatoren voor levensloopeffecten te identificeren. Het is licht voorstelbaar dat het niet opnemen van levensloopeffecten ervoor zorgt dat de socialisatie-effecten worden overschat. Zo kan het effect van opleiding op waardenpatronen wellicht (deels) worden toegeschreven aan het bereikte welvaartsniveau. Nadat inhoudelijk relevante indicatoren voor levensloopeffecten in de modellen zijn opgenomen, worden de individuele socialisatie-effecten (welvaart in het ouderlijk gezin, etc.) niet meer overschat.

We zoeken daarom naar kenmerken die aangeven waarom jongeren eerder postmaterialistische waarden aanhangen en bij het ouder worden overstappen naar materialistische waarden. Het voor de hand liggende antwoord is al gegeven. Als men ouder wordt en zich een beroep, een gezin en bezit verwerft, is er een zekere groei van de te dragen verantwoordelijkheid en is er meer te verliezen. Verder zou men zich bij het ouder worden kunnen aansluiten bij de norm van de ouderen en zich wellicht kunnen gaan afzetten tegen de nieuwe jonge generatie. Kortom, jonge mensen zouden het relatief sterk eens kunnen zijn met de postmaterialistische uitspraken uit Ingleharts meetinstrument, eenvoudigweg omdat ze jong zijn, vrij van verantwoordelijkheid, opstandig en idealistisch (Inglehart 1977: 33). Inglehart acht dit alles echter niet waarschijnlijk en vindt in zijn onderzoeksmateriaal slechts geringe effecten van iemands actuele financiële situatie op diens waardenpatroon.

Hier zullen we proberen Ingleharts directe metingen van verworven bezit en te dragen verantwoordelijkheid uit te breiden. De hypothesen die we zullen toetsen, luiden:

- Hoe meer bezit iemand verworven heeft, des te meer zal er een ontwikkeling van materialistische waardenpatronen hebben plaatsgevonden (*hypothese 7*).
- Als constant wordt gehouden op het bezit dat iemand verworven heeft, zal de

samenhang tussen leeftijd en postmaterialistische waarden afnemen (*hypothese 8*).

– Als iemand verantwoordelijkheid draagt voor levenspartner en kind, zal er een ontwikkeling van materialistische waardenpatronen hebben plaatsgevonden (*hypothese 9*).

– Als constant wordt gehouden op de verantwoordelijkheid die iemand draagt, zal de samenhang tussen leeftijd en postmaterialistische waarden afnemen (*hypothese 10*).

Terwijl hypothesen 1 tot en met 6, bij bevestiging door gegevens, Ingleharts ideeën ondersteunen, vormen bevestigingen van hypothesen 7 tot en met 10 tegenspraken met zijn theorie.

Op deze plaats is het wellicht zinvol erop te wijzen dat het meer gebruikelijk is om de causale relatie tussen verworven bezit en postmaterialisme andersom te veronderstellen (Bornschier 1984; De Graaf 1988; Inglehart 1988). Het zou niet zo zijn dat toenemende welvaart mensen meer materialistisch maakt, maar dat personen met waardenpatronen van een materialistisch karakter meer uit zijn op het verwerven van bezit dan mindere materialistische personen.⁶

De richting en aard van het causale effect kan uitsluitend in longitudinaal onderzoek worden bepaald. Hier willen we zeker niet besluiten tot het een of het ander, en in werkelijkheid zullen beide effecten wel aanwezig zijn. Waar we op uit zijn, is om de omstandigheden om de hypothese dat de correlatie van leeftijd en waardenpatronen toe te schrijven is aan persoonlijke veranderingen gedurende de levensloop zo *gunstig* mogelijk te maken, en daarmee Ingleharts ideeën zo *streng* mogelijk te toetsen. Als er na opname van het verworven bezit en de te dragen verantwoordelijkheid een zelfstandig effect van leeftijd op waardenpatronen over blijft, wordt het meer aannemelijk dat er, naast individuele, ook structurele socialisatie-effecten in het spel zijn. Weerlegging van hypothesen 7 tot en met 10 vormen ons inziens onevenredig goed uitgeruste aanvallen op zijn veronderstellingen.

Bij het gebruik van deze onderzoeksopzet, is het gevaar dat niet verklaarde, residuele effecten inhoudelijk worden geïnterpreteerd groot. Het is zeer wel denkbaar dat we (nog) niet genoeg levensloopkenmerken hebben opgenomen, of dat die kenmerken niet valide of betrouwbaar genoeg zijn gemeten. Zoals al betoogd, zijn we echter met gegevens die slechts betrekking hebben op één land niet in staat om structurele socialisatie-effecten rechtstreeks te schatten, en moeten we wel beroep doen op deze indirecte strategie. Het overblijvende effect van leeftijd op postmaterialisme is daarom een overschatting van het structurele effect.

3. Gegevens en operationaliseringen

De gegevens die we zullen gebruiken om de hypothesen te toetsen, zijn afkomstig uit een in 1986 in de stad Utrecht en omgeving gehouden survey (De Graaf 1987: 139-142). De gegevens werden verzameld in het kader van een universitaire interviewtraining, waarbij elke student gehouden was om vijf gestructureerde vraaggesprekken af te nemen. Via een gebiedssteekproef werden aselechte adressen bezocht. In de hier gerapporteerde analyses worden uitsluitend gegevens gebruikt over respondenten met een leeftijd tussen 25 en 70. Respondent jonger dan 25 werden niet geselecteerd, omdat een deel van de onderzoeksgroep dan nog geen voltooide opleiding heeft, wat een belangrijk kenmerk is in dit onderzoek, en ouderen dan 70 werden niet geselecteerd, omdat een aanzienlijk deel van de geanalyseerde gegevens betrekking heeft op de ouders van de respondent en zulke informatie voor deze groep te ver terug gaat. De gegevens werden gewogen naar sekse om te corrigeren voor de oververtegenwoordiging van vrouwen in de steekproef (ruim 60%).

Tabel 1 presenteert de operationalisaties van de variabelen uit de verschillende hypothesen. De leeftijd van de respondenten is in jaren gecodeerd, variërend van 25 tot 70. Variabelen 3 tot en met 7 staan voor de individuele socialisatie-effecten, voor zover die toe te schrijven zijn aan het gezin van herkomst. Het ouderlijk beroepsprestige en de financiële situatie in het ouderlijk gezin worden geacht kwantificeringen te geven voor de materiële bescherming die de respondenten in hun jeugd hebben ervaren. Het beroepsprestige is naar een recente prestigeschaal gecodeerd, terwijl de financiële situatie in het ouderlijk gezin indirect is gemeten, aan de hand van een aantal materiële verworvenheden. In onderzoek in Engeland en Wales (Halsey, Heath en Ridge 1980) en Hongarije (Andorka en Kolosi 1984) zijn met zulke indirecte metingen goede ervaringen opgedaan. Het is waarschijnlijk dat bij een retrospectieve vraagstelling directe vragen, naar bij voorbeeld het (vroegere) inkomen of het vermogen van de ouders, onbetrouwbaarder zijn dan indirecte vragen. Zulke directe informatie zullen slechts weinigen paraat hebben, terwijl velen nog wel correcte antwoorden kunnen produceren over vakanties, verwarming en andere indicatoren voor de welvaart in het gezin van herkomst.

Het ouderlijk opleidingsniveau en de culturele opvoeding die de respondent heeft ontvangen worden geacht de intellectuele stimulering in het gezin van herkomst te meten. Het opleidingsniveau is ingedeeld in 7 niveaus. De culturele opvoeding die de respondent heeft genoten is gekwantificeerd aan de hand van een elftal vragen met betrekking tot culturele activiteiten in het ouderlijk gezin, die betrekking hebben op het ouderlijk leesgedrag (leesfrequentie, boekenbezit, aanschaf van boeken), ouderlijk cultureel uitgaansgedrag (theater-, concert- en museumbezoek), en ook op de culturele activiteiten van de respondent zelf,

Tabel 1: Variabelenbeschrijving, Survey Utrecht 1986

<i>Leeftijd</i>	
1. Socialisatie/levensloop	Leeftijd in jaren
2. Sekse	(1) vrouw (2) man
<i>Socialisatiekenmerken</i>	
3. Opleiding ouders	Hoogste van opleidingsniveau vader en moeder (1) lo (2) lbo (3) mulo/mavo (4) mbo (5) vmo/mms/hbs/gymnasium/havo/vwo/ (6) hbo (7) wo
4. Beroepsprestige ouders	Hoogste van beroepsprestige vader en moeder, volgens Sixma en Ultee (1983)
5. Culturele opvoeding	Gestandaardiseerde factorschaal op basis van 11 items met betrekking tot culturele activiteiten van ouders en kinderen
6. Financiële situatie ouders	Aantal verworvenheden van ouderlijk huis: verwarmde slaapkamers, eigen kamer voor respondent, eigen huis, vakantie in buitenland; minimum 0, maximum 4
7. Politieke voorkeur ouders	Links-rechtsschaal voor politieke partij van voorkeur, volgens Van der Eyk en Niemöller (1983), gemiddeld voor vader en moeder
8. Opleiding respondent	(1) lo (2) lbo (3) mulo/mavo (4) mbo (5) vmo/mms/hbs/gymnasium/havo/vwo (6) hbo (7) wo
<i>Levensloopkenmerken</i>	
9. Beroepsprestige respondent	Volgens Sixma en Ultee (1983). Het hoogste beroepsprestige van een der partners
10. Huishoudinkomen respondent	Som inkomen respondent en inkomen partner in netto guldens per maand.
11. Welvaart respondent	Aantal in huishouden aanwezige luxe goederen: vriezer, wasmachine, droger, vaatwasmachine, kleuren-tv, video, filmapparaat; minimum 0, maximum 7
12. Dummy kinderen	(0) geen kinderen (1) minstens één kind
13. Dummy financiële verantwoordelijkheid	(0) geen verantwoordelijkheid (1) partner verdient minder dan f 700,- netto per maand
<i>Waardenpatroon</i>	
14. Postmaterialisme	Gestandaardiseerde factorschaal op basis van 12 Inglehart-items, berekend volgens de methode van Alwin en Jackson (1982), vgl. De Graaf, Hagedaars en Luijkx (1987)

toen hij of zij tussen 12 en 15 jaar oud was (theater-, concert- en museumbezoek).⁷ De politieke voorkeur is op een links-rechtsschaal gekwantificeerd.

Naast deze theoretische relevante variabelen is ook sekse van de respondent als een mogelijk voorspellend individueel kenmerk voor waardenpatronen opgenomen. Inglehart (1977: 93) vond dat vrouwen iets meer materialistisch zijn

ingesteld dan mannen; het is moeilijk hiervoor een verklaring te geven. Hoewel het bekend is dat vrouwen gemiddeld een wat hogere leeftijd bereiken dan mannen, kan het kenmerk sekse nauwelijks een verklaring bieden voor de onderzochte associatie tussen leeftijd en postmaterialisme. Opname van sekse in de modellen biedt echter, ook bij afwezigheid van inhoudelijke interpretatie, een mogelijke verbetering van de statistische kracht van de modellen.

De volgende variabele die als voorspeller van waardenpatronen zal fungeren, het bereikte opleidingsniveau, is op eendere manier gecodeerd als het ouderlijk opleidingsniveau. Dit is het laatste socialisatiekenmerk dat we in de beschouwing betrekken.

Variabelen 9 t/m 13 staan vervolgens voor levensloopeffecten. Bij het ouder worden bereikt men beroepen met een hoger prestige, verwerft men meer inkomen en meer welvaart; bovendien krijgt men eventueel de verantwoordelijkheid voor kinderen. Als er van deze karakteristieken een negatieve invloed uitgaat op postmaterialistische waardenpatronen, zou het directe effect van leeftijd kunnen afnemen. In dat geval is het plausibel dat er sprake is van levensloopeffecten en niet van socialisatie-effecten.

Het beroepsprestige is op gelijke wijze als het ouderlijk beroepsprestige gecodeerd. De inkomenssituatie is berekend als de som van de inkomens van man en vrouw. De welvaart in het huishouden van de respondent is gekwantificeerd aan de hand van een zevental luxe goederen. Hoe meer er van zulke luxe goederen aanwezig zijn, des te groter is de welvaart in het huishouden.⁸ De gezinsverantwoordelijkheid wordt via twee indicatoren (dummy-variabelen) gemeten: of de respondent wel of niet een of meer, eventueel reeds uit het ouderlijk huis vertrokken, kinderen heeft en of de respondent een financieel afhankelijke partner heeft.

In de appendix kunnen de aantallen niet-ontbrekende waarnemingen per variabele, de gemiddelden, de standaardafwijkingen en de nulde-orde correlaties worden gevonden. Over het algemeen zijn er niet veel ontbrekende waarnemingen, slechts de politieke voorkeur van de ouders (20%) en het huishoudinkomen (20%) ontbreekt nogal eens. Het stemgedrag van de ouders is waarschijnlijk eenvoudigweg onbekend bij de respondent, terwijl ook uit ander survey-onderzoek is gebleken dat respondenten vaak onwillig zijn de inkomenssituatie te melden. Om het aantal te analyseren eenheden niet te veel te laten slinken, werd gekozen voor een paarsgewijze weglating van missende waarden.⁹

4. Analyse en resultaten

In tabel 2 worden de regressievergelijkingen gepresenteerd waarmee de hypothesen worden getoetst. Deze tabel presenteert uitsluitend gestandaardiseerde regressie coëfficiënten (beta's).

De analyse begint met het vaststellen van de associatie tussen leeftijd en (post)materialistische waarden. Ook volgens onze gegevens hebben jongeren in sterkere mate postmaterialistische waarden dan ouderen. De correlatiecoëfficiënt bedraagt $r = -0.37$; daarmee is ook de regressiecoëfficiënt in het model waarin leeftijd de enige voorspeller van waardenpatronen is (kolom I) gelijk aan $\beta = -0.37$. Dit aanzienlijke effect vormt het explanandum voor alle verdere analyses.

Tabel 2: Multiële regressievergelijkingen van postmaterialisme op leeftijd, op socialisatie- en levensloopkenmerken; Survey Utrecht 1986, respondenten 25-70 jaar, $N = 334$ (n.s. niet significant, $p > .05$)

	I	II	III	IV
1. Cohort/levenscyclus (leeftijd)	-0.37	-0.30	-0.22	-0.26
2. Sekse		n.s.	n.s.	n.s.
<i>Socialisatie-effecten</i>				
3. Opleiding ouders		n.s.	n.s.	n.s.
4. Beroepsprestige ouders		0.14	0.14	0.16
5. Culturele opvoeding		n.s.	n.s.	n.s.
6. Financiële situatie ouders		n.s.	n.s.	n.s.
7. Politieke voorkeur ouders		n.s.	n.s.	n.s.
8. Opleiding respondent			0.33	0.41
<i>Levenslooeffecten</i>				
9. Beroepsprestige respondent/partner				n.s.
10. Huishoudinkomen respondent				n.s.
11. Welvaart respondent				-0.23
12. Dummy kinderen				0.24
13. Dummy financiële verantwoordelijkheid				n.s.
R^2	13.6%	17.4%	24.1%	30.2%
Adjusted R^2	13.4%	15.0%	21.6%	25.6%

In kolom II worden de kenmerken in de vergelijking opgenomen, waarvan in hypothesen 1 t/m 4 werd verondersteld, dat ze staan voor socialisatiekenmerken van het gezin van herkomst en dus voor individuele socialisatie-effecten. Individen die zijn opgegroeid in gezinnen, van wie de ouders een hoger opleidings- en beroepsniveau hebben, waarin een hogere welvaart heerst, waarin meer aandacht aan cultuur wordt besteed en waarin eerder linkse dan rechtse politieke waarden heersen, worden geacht eerder postmaterialistische waarden te hebben dan anderen. De regressievergelijking laat zien dat deze veronderstellingen slechts in beperkte mate worden ondersteund door onze gegevens. Slechts het ouderlijk beroepsprestige heeft een significant, maar klein effect op waardenpa-

tronen ($\beta = 0.14$). Het effect van leeftijd neemt af van $\beta = 0.37$ naar $\beta = 0.30$. Er is dus $(0.07)/(0.37) * 100\% = 19\%$ van het oorspronkelijke verband geïnterpreteerd.

Als het bereikte opleidingsniveau aan de rij predictorvariabelen wordt toegevoegd (kolom III), daalt het effect van leeftijd verder naar $\beta = -0.22$. Nu is $(0.15)/(0.37) * 100\% = 41\%$ van het te verklaren verband geïnterpreteerd. Het effect van het bereikte opleidingsniveau op waardenpatronen is aanzienlijk ($\beta = 0.33$). Voorlopig concluderen we dat 41% van de associatie tussen leeftijd en waardenpatronen wordt verklaard door middel van socialisatiekenmerken. Het grootste deel daarvan neemt het bereikte opleidingsniveau voor zijn rekening.

In kolom IV worden de sociale en economische verworvenheden van de respondent gedurende de levensloop in het model opgenomen. Van de financiële omstandigheden van de respondent gaat, zoals we verwachtten, een negatieve invloed uit op postmaterialistische waardenpatronen. Het is opmerkelijk dat niet het huishoudinkomen, maar de welvaartsindex dit effect voor zijn rekening neemt. Het effect van het inkomen is niet significant, dat van de index aanzienlijk ($\beta = -0.23$). Dit resultaat correspondeert met de bevindingen van Ganzeboom, De Graaf en Kalmijn (1987) en van De Graaf en De Graaf (1988). Ganzeboom e.a. concludeerden dat beroepen met een hoog cultureel niveau, zoals academici en leraren, minder op de consumptie van luxe goederen zijn ingesteld dan personen met een lager cultureel niveau maar met een gelijk inkomen. De Graaf en De Graaf kwamen tot dezelfde conclusie: individuen met een postmaterialistisch waardenpatroon consumeren minder luxe goederen dan anderen met een gelijk inkomen.

Tegen de verwachting in zijn respondenten met kinderen minder materialistisch ingesteld dan andere respondenten. Het effect bedraagt $\beta = 0.24$ en is te substantieel om ervan uit te gaan dat er sprake is van een toevalstreffer.¹⁰ Dit, terwijl de bivariate (nulde-orde) correlatie tussen het hebben van kinderen en postmaterialisme wél negatief en $r = -0.20$ bedraagt. De leeftijd van de respondenten verborg klaarblijkelijk de werkelijke samenhang, omdat personen met kinderen gemiddeld ouder zijn dan personen zonder kinderen. Dit verschijnsel heeft tot gevolg dat het effect van leeftijd in deze vergelijking weer iets toeneemt. Verder is van belang dat de invloeden van de financiële welvaartsindex en verantwoordelijkheid grotendeels directe effecten betreffen en niet in de plaats komen van het leeftijdseffect. Of de respondent wel of geen financiële verantwoordelijkheid draagt voor een partner, blijkt geen significante invloed op het waardenpatroon te hebben.

De analyse laat drie zaken duidelijk zien. Ten eerste gaat er vrijwel geen directe invloed uit van het ouderlijk gezin op de ontwikkeling van postmaterialistische waardenpatronen. Het effect van vaders beroepsniveau is weliswaar significant en in de verwachte richting (positief), maar het effect is tegelijkertijd

erg klein en nauwelijks interessant te noemen. Ten tweede is de verreweg belangrijkste determinant van postmaterialisme gelegen in de gevolgde opleiding. Hoe langer men onderwijs heeft gevolgd, des te meer is men postmaterialistisch ingesteld. Ten derde worden postmaterialistische waardenpatronen niet beïnvloed door de beroepsstatus of door te dragen financiële verantwoordelijkheid voor een partner, maar wel door het verworven bezit (negatief) en door verantwoordelijkheid voor kinderen (positief). Zoals al opgemerkt, zou de causale relatie hier wel eens andersom kunnen zijn.

5. Discussie

In dit artikel probeerden we de vraag te beantwoorden hoe de empirische regelmatigheid dat er een negatief verband bestaat tussen leeftijd en postmaterialistische waardenpatronen kan worden verklaard. Om deze probleemstelling op te lossen is op basis van bestaande onderzoeksuitslagen en meer theoretische literatuur een aantal hypothesen geformuleerd waarin expliciet de factoren worden aangegeven die het ontstaan van postmaterialistische waardenpatronen en de relatie ervan met leeftijd zouden beïnvloeden. De factoren werden ingedeeld in drie groepen: individuele socialisatie-effecten, structurele socialisatie-effecten en levensloopeffecten.

De financiële omstandigheden van het gezin van herkomst, het intellectuele klimaat gedurende de opvoeding en het verworven opleidingsniveau staan voor de individuele socialisatie-effecten. De levensloopeffecten werden geïndiceerd door het verworven bezit en door het dragen van verantwoordelijkheid voor partner en kinderen. Door de opname van deze variabelen hebben we de hypothese dat postmaterialistische waardenpatronen eventueel worden bepaald door een levenscycluseffect zo streng mogelijk getoetst. Als er in een multipel regressiemodel nog een effect van leeftijd overblijft, dan wordt het aannemelijk dat dit effect staat voor een structureel socialisatie-effect; de samenleving als geheel was gedurende de socialisatie van oudere personen minder welvarend dan in de jeugd van jongeren, waardoor deze laatsten er eerder van uitgaan dat bescherming en voedsel vanzelfsprekend zijn en dat materialistische doelen niet langer het nastreven waard zijn.

De inhoudelijke uiteenlegging van de associatie tussen leeftijd en waardenpatronen liet zien dat van het totale effect van leeftijd op postmaterialisme ($r = 0.37$) een aanzienlijk deel werd geïnterpreteerd via individuele socialisatie-effecten en een verwaarloosbaar deel via levensloopeffecten. Als het zo is dat de residuele associatie aan structurele socialisatie-effecten mag worden toegewezen, duidt dit erop dat Ingleharts hypothese dat de welvaartsstijging en de afwezigheid van oorlogsdreiging veranderingen in waardenpatronen hebben teweeggebracht wordt ondersteund. Ook de bevinding dat het bereikte opleidingsni-

veau een hoofdrol speelt, is in overeenstemming met Ingleharts voorspellingen.

In onze modellen heeft ook de levensloop invloed op de ontwikkeling van postmaterialistische waarden. Er gaat met name een negatieve invloed uit van de financiële verworvenheden en een positieve van te dragen verantwoordelijkheid voor kinderen. Deze beide effecten geven echter alles behalve een interpretatie van de samenhang tussen leeftijd en waardenpatronen; de invloed is hoofdzakelijk additief. Het bereikte beroepsprestige en het huishoudinkomen laten geen significante effecten zien.

Gelet op de relatief zware beproeving van Ingleharts hypothesen kan onze probleemstelling beantwoord worden met de constatering dat niet levensloopeffecten, maar hoofdzakelijk individuele en structurele socialisatie-effecten een interpretatie geven voor de samenhang tussen leeftijd en postmaterialistische waarden. Eén voorbehoud willen we echter nog maken: pas als de totale samenhang via theoretisch relevante individuele en structurele kenmerken verklaard is, zijn definitieve conclusies mogelijk.

Tot slot willen we terugkomen op de aard van de causale samenhang tussen aan de ene kant waardenpatronen en aan de andere kant materiële kenmerken, zoals het bereikte beroepsprestige en financiële verworvenheden. De uitkomsten van onze analyses, te zamen met de aangestipte meer technische bewijsuitvoeringen, wijzen erop dat de veronderstelling, dat na afsluiting van de socialisatie waardenpatronen stabiel zijn, inhoudelijk zeer goed te verdedigen is. Daarom is het aan te bevelen om in causale modellen postmaterialistische waardenpatronen te laten fungeren als determinant voor het nastreven van materiële en niet-materiële doelen, zoals inkomens- en statusverwerving, gezinsvorming en cultuurdeelname.

De auteurs zijn verbonden aan de vakgroep Empirisch-Theoretische Sociologie, Rijksuniversiteit Utrecht. Tijdens het schrijven van het artikel verbleef Paul M. de Graaf aan het Max Planck Institut für Bildungsforschung te Berlijn. Waardevol commentaar op een eerdere versie werd verkregen van Harry B.G. Ganzeboom. Zend correspondentie naar de auteurs, vakgroep Empirisch-Theoretische Sociologie, Rijksuniversiteit Utrecht, Heidelberglaan 2, 3584 CS Utrecht.

Noten

1. Het meetinstrument werd in een nieuwere versie uitgebreid met nog eens acht politieke doelen: 1. economische groei handhaven; 2. zorgen voor een sterke defensie; 3. mensen meer zeggenschap geven op hun werk en in hun gemeente; 4. de steden en het platteland verfraaien; 5. zorgen voor een stabiele economie; 6. misdaad bestrijden; 7. streven naar een vriendelijkere, minder onpersoonlijke samenleving; 8. streven naar een samenleving waarin ideeën belangrijker zijn dan geld. Respondenten die doelen 1, 2, 5 en 6 aanhangen worden als materialistisch ingedeeld, respondenten die doelen 3, 4, 7 en 8 aanhangen worden als postmaterialistisch ingedeeld. De gehele testbatterij van 12 items kan op

verschillende manieren in een (post)materialismeschaal worden omgezet. Wij zullen een recente methode gebruiken die rekening houdt met de ipsatieve eigenschappen van de schaal (zie Jackson en Alwin (1980) en De Graaf, Hagedaars en Luijkx (1988)). Het voordeel van deze methode is dat men een meer precieze schaal verkrijgt, wat zich uit in een aanzienlijk hogere correlatie met leeftijd. In het hier geanalyseerde databestand groeit de correlatie tussen leeftijd en postmaterialisme van $r = -0.28$ voor het gebruikelijke naar $r = -0.37$ voor het verbeterde meetinstrument.

2. De toepasbaarheid van het item inflatiebestrijding is vaak aangevochten. Hoewel de respondenten steeds wordt gevraagd lange termijn politieke doelen in het oog te houden, is het plausibel dat dit politieke doel in tijden van inflatie grotere aanhang zal vinden dan in tijden van prijsstabiliteit.

3. Naast socialisatie- en levensloopeffecten kan ook een zogenaamd periode-effect waargenomen leeftijdsverschillen verklaren. Periode-effecten zijn aanwezig, wanneer meetresultaten afhankelijk zijn van het tijdstip waarop men meet. In ons geval behoeft aan periode-effecten geen belangstelling te worden geschonken, omdat bij de analyse van cross-sectionele data, in tegenstelling tot wat bij longitudinaal onderzoek het geval is, periode-effecten voor iedere respondent per definitie constant zijn (Glenn 1977).

4. Met name de interpretatie van de resultaten van de benodigde simultane factoranalyse heeft veel problemen opgeleverd. Jagodzinski (1984) geeft een uitwerking van de voorkomende problemen en concludeert dat gebruik van deze analysetechniek instabiliteit verbergt. De Graaf, Hagedaars en Luijkx (1988) bestrijden dit.

5. Internationaal vergelijkend onderzoek (De Graaf 1988) laat zien dat het structurele welvaartspeil dat iemand in zijn socialisatieperiode heeft ervaren de ontwikkeling van postmaterialisme inderdaad positief beïnvloedt.

6. Nog een derde kijkt op de samenhang tussen bezit en waardenpatronen is denkbaar. Personen die het materieel goed hebben, zouden juist in mindere mate materialistische waarden ontwikkelen, aangezien er aan de lagere waarden van het Maslow-schema voldaan is.

7. Daarbij werd zorgvuldig gerefereerd aan cultureel uitgaansgedrag buiten school om, omdat niet de invloed van de school, maar die van het ouderlijk gezin werd bestudeerd.

8. Met name voor deze welvaartsmeting kan worden geredeneerd dat het verband met waardenpatronen in werkelijkheid andersom ligt: hoe meer iemand materialistisch is, des te meer zal hij overgaan tot de aanschaf van dure consumptiegoederen. Echter opnieuw: hoe strenger de beproeving van de hypothese dat de associatie van leeftijd en waardenpatronen is toe te schrijven aan levensloop- en niet aan socialisatie-effecten, des te gunstiger is falsificering voor de hypothese dat er socialisatie-effecten in het spel zijn.

9. Met een lijstgewijze in plaats van een paarsgewijze weglating van ontbrekende waarnemingen zouden we inefficiënt met de gegevens omgaan en slechts 220 analyse-eenheden overhouden. Een analyse met in plaats lijstgewijze weglating resulteerde overigens inhoudelijk niet in andere resultaten.

10. Ook berekeningen op basis van de Nederlandse gegevens uit het Political Action-onderzoek uit 1973/76 (zie Barnes en Kaase 1979) laten zien dat de negatieve nulde-orde correlatie tussen het al dan niet hebben van kinderen en postmaterialisme omslaat in een positief effect als gecontroleerd wordt voor de effecten van leeftijd en opleiding.

Geraadpleegde literatuur

Abramson, P.R., en R. Inglehart, Generational Replacement and Value Change in Six

- West European Societies. *American Journal of Political Research* 30 (1986), p. 3-25.
- Andorka, R., en T. Kolosi (red.), *Stratification and Inequality*, Institute of Social Sciences, Budapest 1984.
- Barnes, Samuel H., en M. Kaase (red.), *Political action: mass participation in five western democracies*, Sage, Beverly Hills 1979.
- Böltkén, F., en W. Jagodzinski, In an environment of insecurity: postmaterialism in the European community, 1970 to 1980. *Comparative Political Studies* 17 (1985), p. 453-484.
- Bornschiefer, V., Stratification in the US and Switzerland, (paper). Universiteit Zürich 1984.
- Bourdieu, P., Cultural reproduction and social reproduction. In: R. Brown (red.), *Knowledge, educational and cultural change*. Tavistock, Londen 1973, 71-112.
- Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS), *Vijfentachtig jaren statistiek in tijdreeksen*. Staatsuitgeverij, Den Haag 1984.
- Collins, R., Functional and conflict theories of educational stratification. *American Sociological Review* 36 (1971), p. 1002-10.
- Dalton, R.J., Was There a Revolution? *Comparative Political Studies* 9 (1977), p. 459-475.
- Dalton, R.J., The persistence of values and life cycle changes. *Politisches Vierteljahresschrift* 12 (1981), p. 189-207.
- Deth, J.W. van, Ranking the ratings: the case of materialist and postmaterialist value orientations. *Political Methodology* 9 (1983), p. 407-431.
- Deth, J.W. van, *Politieke waarden: een onderzoek naar politieke waardenoriëntaties in de periode 1970 tot en met 1982* (dis.), TH Twente, CT Press, Amsterdam 1984.
- Eijk, C. van der, en B. Niemöller, *Electoral Change in the Netherlands*, (dis.). Universiteit van Amsterdam, 1983.
- Ganzeboom, H.B.G., P.M. de Graaf en M. Kalmijn, De culturele en de economische dimensie van beroepsstatus. *Mens en Maatschappij* 62 (1987), p. 153-175.
- Glenn, N.D., *Cohort Analysis*, Sage, Beverly Hills 1977.
- Graaf, N.D., *Postmaterialism and the Stratification Process: An International Comparison* (dis.), Rijksuniversiteit Utrecht, ISOR, Utrecht 1988.
- Graaf, N.D. de, J. Hagenaars en R. Luijkx, Does a stable postmaterialist orientation exist?: A Multiple Indicator Multiple Wave Model with Ipsative Measurements (paper). RUU en KUB, 1988.
- Graaf, N.D. de, en P.M. de Graaf, Family background, postmaterialism and life style. *Netherlands' Journal of Sociology* 24 (1988), p. 50-64.
- Graaf, P.M. de, *De invloed van financiële en culturele hulpbronnen in onderwijsloopbanen* (dis.), Rijksuniversiteit Utrecht, ITS, Nijmegen 1987.
- Halsey, A., A.F. Heath en J.M. Ridge, *Origins and Destinations: Family, Class and Education in Modern Britain*, Clarendon Press, Oxford 1980.
- Inglehart, R. The silent revolution in Europe, intergenerational change in post-industrial societies. *American Political Science Review* 65 (1971), p. 990-1017.
- Inglehart, R., *The silent revolution*. Princeton University Press, Princeton 1977.
- Inglehart, R., Aggregate Stability and Individual-Level Flux in Mass Belief Systems: The Level of Analysis Paradox. *American Political Science Review* 79 (1985), p. 97-116.
- Inglehart, R., *Cultural Change*, 1988.
- Jagodzinski, W., Wie transformiert man Labile In Stabile RELationen? Zur Persistenz postmaterialistischer Wertorientierungen. *Zeitschrift für Soziologie* 13 (1984), p. 225-242.
- Jackson, D.J., en D.F. Alwin, The factor analysis of ipsative measures. *Sociological Methods & Research* 9, (1980), p. 218-238.

Lafferty, W.M., Basic needs and political values: some perspectives from Norway on Europe's 'silent revolution'. *Acta Sociologica* 19 (1976), p. 117-136.

Maslow, H.H., *Motivation and personality*. Harper and Row (2e druk), New York 1954.

Sixma H., en W.C. Ultee, Een beroepsprestigeschaal voor Nederland in de jaren tachtig. *Mens en Maatschappij* 58 (1983), p. 360-382.

Appendix: Gemiddelden, standaarddeviaties en correlaties (paarsgewijze weglating van missende waarden); Survey Utrecht 1986, respondenten 25-70 jaar, N = 334

	<i>Aantal</i>	<i>Gemiddelde</i>	<i>Standaardafwijking</i>
1. Cohort/levenscyclus (leeftijd)	334	42.817	13.607
2. Sekse	334	1.503	0.501
3. Opleiding ouders	323	3.010	2.134
4. Beroepsprestige ouders	307	45.889	20.861
5. Culturele opvoeding	334	0	1
6. Financiële situatie ouders	334	1.556	1.337
7. Stemgedrag ouders	268	4.255	1.202
8. Opleiding	332	4.094	2.084
9. Beroepsprestige	301	52.907	18.548
10. Huishoudinkomen	266	2635.179	1331.553
11. Welvaart	334	2.875	1.438
12. Dummy kinderen	322	0.661	0.474
13. Dummy fin. verantwoordelijkheid	286	1.268	.444
14. Postmaterialisme (waardenpatroon)	334	0	1

Correlaties

	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)
1. Leeftijd													
2. Sekse	0.061												
3. Opleiding ouders	-0.318	-0.083											
4. Ber.prest. ouders	-0.298	-0.079	0.587										
5. Culturele opvoeding	-0.172	-0.121	0.629	0.435									
6. Financiële sit. ouders	-0.439	-0.096	0.536	0.456	0.466								
7. Pol. voorkeur ouders	0.043	-0.159	0.105	0.198	0.170	0.167							
8. Opleiding respondent	-0.404	0.106	0.448	0.346	0.377	0.498	0.178						
9. Beroepsprestige resp.	-0.098	-0.091	0.322	0.238	0.228	0.237	0.106	0.549					
10. Huishoudinkomen resp.	0.168	-0.026	0.167	-0.033	0.047	-0.035	-0.024	0.091	0.377				
11. Welvaart resp.	0.205	0.007	-0.117	-0.147	-0.145	-0.207	-0.113	-0.215	0.093	0.405			
12. Dummy kinderen	0.490	-0.070	-0.243	-0.284	-0.208	-0.380	-0.053	-0.458	-0.038	0.233	0.408		
13. Dummy fin. verantw.	0.214	0.542	-0.239	-0.164	-0.139	-0.219	-0.071	-0.114	-0.081	-0.004	0.122	0.193	
14. Postmaterialisme	-0.369	0.072	0.185	0.245	0.137	0.267	0.008	0.419	0.135	-0.091	-0.283	0.196	-0.081